

Kollektivistá mezőgazdaság és az 1968-as gazdasági reformkísérlet*

ISTVÁN GAUCSÍK
Collectivistic Agriculture and the Attempts of Agricultural
Reform in 1968

63(437)"1968"
332.24.012.34:63
338.2(437)"1968"

Key Words: Socialistic Agriculture, Nationalities, Agricultural Production, Collectivisation, Social Relations, the Economic Reform in 1968, Change of Structure.

A (cseh)szlovákiai magyarság 1948–1989 közötti gazdasági és szociális helyzetének komplex vizsgálata még várat magára. Közismert tény, hogy ez a négy évtized nem értelmezhető a kisebbségi magyar mitológia repertoárjában immár kiemelt szerepet kapott „hontalanság” időszakának megkerülésével. Ha a jelzett problémát kellő távolságtartással közelítjük meg, s nem a sérelmek felsorolására fókuszálunk, nem a kudarcok és veszteségek számbavételével foglalkozunk – egyben a múlttól való szabadulás bűvkörét és a kiválasztottság- és vesztes tudat csapdahelyzeteit kerülve –, s ha a nagyobb léptékű történeti folyamatokat vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy a szlovákiai magyarság 1918-tól specifikusan agrárközösségként – miközben a masaryki köztársaság modernizációs előnyeit pozicionális lehetőségeihez mérten kamatoztatni tudta – a 20. század második felében, több más kelet-közép-európai etnikumhoz, minoritáshoz hasonlóan, döntő változásokon ment keresztül: ezen népcsoport tradicionális társadalmi, gazdasági és szociális státusa átalakult, a polgári és paraszti életformák eltűntek, a szociális kohézió új, fogyasztói formája jött létre. A saját közösség bizonyos fokú (politikai, kulturális) elitiek általi izolációjára és ezzel kollektív öntudatának megszilárdítására tett kísérletek, nem utolsósorban a jelzett változások következtében, a szocializmus alatt és a rendszerváltozás után bizonytalan talajra hullottak-hullanak.

A magyar közösség születésétől kezdve mindig nemzetállami gazdasági szerkezetekbe integrálódott. A gazdasági érdekvédelem és érdekérvényesítés legutolsó, még ha korlátozott lehetőségei is a polgári Csehszlovákiában voltak jelen. 1945 kisebbségtörténeti szempontból azért is cezúra, mert immár nemzeti alapon szerveződő gazdasági szereplőkről nem beszélhetünk: Szlovákiában a gazdaság nemzeti hegemónizálására, államosításra, földreformra és erőszakos gazdasági elitváltásra került sor. 1948-at követően a szlovákiai magyarok az ágazati változások tárgyaivá

*A 2008. november 21-én Somorján a Fórum Kisebbségkutató Intézet által szervezett A nemzetiségi kérdés helye a prágai tavasz folyamatában című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

váltak, azonban a szlovákiai gazdaságpolitika, különösen a mezőgazdasági politika számára, főképpen a szocialista gazdasági rendszer viszonylagos stabilizálása és az 1963-tól még ha nehézkesen is, de elindult gazdasági reform problémacentrikus válaszkeresései közepette, elsősorban Dél-Szlovákia területe mint a szlovákiai mezőgazdasági termelés súlypontja, felértékelődött.¹ Az alapvető „szocialista átalakulás” az 1960-as években zajlott. A szocialista gazdaságirányítást és struktúraváltást felvállaló koncepciók realizálása a dél-szlovákiai gazdasági térre is döntő hatással volt (iparosítás, kollektivizáció, szocializáció, urbanizáció, munkaerő-migráció).²

A déli járások gazdasági teljesítőképességének vizsgálatait mindmáig nélkülözük, s ez a mezőgazdasági termelésre és a kollektivizációra egyaránt érvényes.³ A tanulmány ezt a hiányt nem pótolhatja, csupán a szlovákiai gazdasági fejlődést tárgyalhatja. Ez a megközelítés azért is szükséges, mert a magyarok által lakott régiók gazdasági problémái az országos viszonyokat képezték le: a mezőgazdasági szférában magasabb volt a családi segédmunkaerő száma, melynek háttérben a nagyobb vidéki népsűrűség állt. Az agrárium lehetőségei-kapacitásai, anyagi forrásai pedig a központilag preferált iparosítás mértékétől is függtek.

Az alábbi tanulmány, bár címe szerint a szlovákiai magyarok mezőgazdaságon belüli helyzetének vizsgálatát sugallja, nem lehet több – már csak tekintettel a magyar kisebbségtörténeti kutatások által máig kiaknázatlan levéltári forrásanyagra és a bőséges cseh és szlovák szakirodalomra –, mint egy értelmezési kísérlet, illetve egy vállalt történeti konstrukció.⁴ Kiemelten nem a mezőgazdasági szférával foglalkozom, hanem a következő kérdésekkel: A szocialista gazdasági rendszer első húsz évének melyek voltak a fontosabb szegmensei? Hogyan működött a tervgazdálkodás és milyen hatásai voltak? Melyek voltak a szlovákiai nemzetiségek gazdasági-szociális jellemzői? Hogyan írhatjuk le a kollektivizáció és a kollektív mezőgazdasági szervezet fogalmi apparátusát? A szocialista szövetkezeti rendszer kiépülésének milyen tendenciái voltak? Az 1960-as évek második felében, amikor az agráriumban dolgozók szociális helyzete javult, a magyar mezőgazdasági dolgozók számára ez mit jelentett, profitáltak-e belőle? Végül az 1968-as gazdasági reform során milyen mezőgazdasági koncepciók születtek, és ezek egyes elemei a normalizáció időszakában tovább élhettek-e?

A mezőgazdasági termelés dinamikájának elemzése, az állattenyésztés és növénytermesztés struktúrája, az üzemkategóriák kérdésköre, a termelésszakosodás, a befektetések és fejlesztések, a szövetkezeti tagság, az állami gazdaságokban vagy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben alkalmazott munkaerő bevételei, képzettsége, életszínvonala, nemzedéki összetétele stb. ugyan lényeges kérdések, azonban nem képezhetik jelen tanulmány tárgyát.⁵

A szocialista gazdaságfejlődés irányvonalai

A 20. század második felében a gazdaságfejlesztés, az iparosodás és a mezőgazdasági szerkezetváltás a szovjet blokkban is modernizációs kihívásként, kényszerként jelentkezett. (Csak mellékesen megjegyezve: a kelet-közép-európai térségben az iparosítás mellett a mezőgazdasági termelékenység növelése és a technikai színvonal emelése is régebbi keletű probléma, a 19. század első feléig vezethető vissza.)

A kassai kormányprogram ellenben – amely a cseh és szlovák nemzetépítés szempontjából állam- és társadalomszervező elveket, a nemzeti és „szociális” forradalom „posztulátumait” tartalmazta – a magyarság szempontjából kodifikált államjogi, gazdasági és szociális diszkriminációt rögzített, születésétől kezdve magában hordozta a radikalizálódás reális veszélyét az államszervezet és a gazdasági szféra kiépítésének és új irányításának tekintetében. A kérdést más szempontból vizsgálva úgy is fogalmazhatunk, hogy a szlovákiai magyarság, főképpen agrárjellege miatt, a háború után a szlovák politikai elit és társadalom számára a nemzetiségi kérdés gazdasági vetületeként is jelen volt. Ennek szellemében a többségi nemzet belüli tulajdonosi viszonyok megerősítéséhez a kisebbségi erőforrásokat is kisajátították.⁶

A szlovák kommunisták az osztályszempontok és a nemzeti érdekek együttes megvalósítását tűzték ki célul.⁷ A nemzeti szempontból kiemelkedő fontosságú ipari, mezőgazdasági és pénzügyi vállalatokban az erős állami jelenlét biztosítását és fenntartását tartották fontosnak. Érvelésük egyik lényeges elemét képezte a magántőke visszaszorítása, mely szerintük kudarcot vallott, mert képtelen volt biztosítani Szlovákia gazdasági fejlesztéseit és iparosítási programjának megvalósítását (egyes kommunista vélemények szerint a harmincas évek gazdasági válsága és szociális feszültségei, ugyanakkor a kapitalista Csehszlovákia felbomlása is azt bizonyították, hogy a kapitalizmus történelmi kudarcot vallott, és csak a szocializmus oldhatja meg a gazdasági problémákat).

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel gazdaságtörténeti szempontból is elmentmondásos határkő. A pártelitben és a társadalomban a szlovákiai gazdaság talpraállítással és fejlesztésével kapcsolatban hiábavaló remények, illúziók és túlzott ambíciók jelentkeztek. A szocialista tervgazdálkodás bevezetése, a Csehszlovákia által nyújtandó gazdasági támogatás és a szovjet gazdasági segítség a gazdaságpolitika irányítói szerint a gazdasági válságokat és a munkanélküliséget is megszüntethették, a központosított gazdaságirányítás pedig a gazdasági növekedés elérését biztosíthatta.

Az ország gazdasági elmaradottságának megszüntetésére elindított iparosítás a tervek szerint a nemzeti jövedelem és az életszínvonal emeléséhez vezetett volna. A csehszlovákiai szovjet típusú iparpolitika, melynek fontos prioritása volt a szocialista rendszer katonai védelmének biztosítása, következetesen fejlesztette a nehéz- és a fegyveripart, ill. a gépgyártást. Tény, hogy ezeknek a fejlesztéseknek átmenetileg, rövid távon gazdaságélénkítő hatásuk volt, azonban az iparosítást a radikálisnak jellemezhető szocialista modernizáció szlovákiai koncepciójában szükséges vizsgálni.⁸

Csehszlovákia gazdasági szerkezetének felbomlása 1948 és 1953 között súlyos és hosszan tartó szociális következményekkel járt. A hatalom az erőszakos és radikális szociális kiegyenlítést, mellyel megszűntek az addig annyira hangoztatott osztályellentétek, két módon valósította meg: 1. a tulajdon- és a munkaviszonyok átalakításával, 2. a bérpolitikával. Ez a kiegyenlítési stratégia a szocialista gazdasági szektort kívánta megalapozni. A korszakban a magánszektorból a központilag irányított szocialista szektorba mintegy 1,3 millió személy lépett át, ezzel alapvetően megváltozott a lakosság egzisztenciális helyzete.

Az ötvenes évektől egyre inkább erősödő migráció, amely egyrészt Szlovákián belül valósult meg, másrészt a cseh országrészekbe a bányavidékekre és ipari közpon-

tokba (Kladno, Chomutov, Most, Karviná és Ostrava) irányult, a dél-szlovákiai agrár-régiókból is jócskán kapott utánpótlást. Az iparosítási program realizálása okozta, hogy két évtized elteltével 1967-re a szlovákiai mezőgazdaságban alkalmazottak számának csökkenése nagyobb arányt öltött Szlovákiában, mint Csehországban (Csehország: 41,80%, Szlovákia: 50,81%).⁹ Ez a magyar kisebbség esetében is megnyilvánult: a hatvanas évek végére és a hetvenes évek elejére az iparosodási folyamat felerősödése, a munkaerő-migráció és a mezőgazdasági válság következtében a magyarok szociális struktúrájában fordulat következett be. Kisebbségtörténeti szempontból egyfajta ágazati és szociális paradigmaváltást érzékelhetünk, hiszen a magyarok aránya az iparban és az építőiparban együttesen először haladta meg a mezőgazdaságban dolgozók arányát, elérte a 36,9%-ot.¹⁰ Az agrárszféra azonban a magyarok számára domináns jellegét és jelentőségét továbbra sem veszítette el.

Nemzetiségek a gazdaságban

A statisztikák az etnikumoknak két szélső halmazát említik: a németek és lengyelek főleg az iparosodott zónákban helyezkedtek el, a magyarok a mezőgazdasági jellegű vidékeken alkottak többséget, és a rutének is nagyobb számban az agrárszférában (erdőgazdálkodásban) találtak munkalehetőséget. A csehszlovákiai nemzetiségek területi elhelyezkedése tehát a gazdasági szférákon belüli megoszlásukat határozta meg. Ezen közösségek társadalmi modernizációjának, közösségépítésének két megkerülhetetlen feltétele volt: a gazdasági integrációba való minél teljesebb bekapcsolódás és a szociális státus erősítése. A magyarok valójában 1918-tól fontos „regionális nemzetgazdasági tényezőként” jelentek meg a többségi gazdaságpolitikákban: a szlovákiai ipari foglalkozásúak számát csökkentették, ugyanakkor a dél-szlovákiai mezőgazdasági termelés hatékonyabbá tételére, infrastruktúrájának fejlesztése sürgető kihívás volt mindegyik kormányzat számára. Ez a földrajzi és gazdasági meghatározottság a magyar kisebbség szociális struktúrájával is szoros összefüggésben állt.

A szlovákiai magyarok gazdaságilag aktív csoportjából az 1960-as évek közepén a szövetkezetekben dolgoztak a legtöbben (31,51%), melyekhez ha hozzászámítjuk az egyéb mezőgazdasági dolgozókat és a magángazdálkodókat, akkor 34,72%-ot alkotó rétegről beszélhetünk.¹¹ A két utóbbi csoport, a mezőgazdasági dolgozók és a magángazdálkodók, törpe kisebbséget alkotott, illetve a szövetkezeti formán kívül kevés magyar gazdálkodó mutatható ki. Érdekes a magyar magángazdálkodók alacsony száma ebben a korszakban, s joggal állíthatjuk, hogy ez szintén specifikus vonása volt a magyar agrárnépességnek. Ennek több oka volt. Egyrészt a földrajzi meghatározottság: a dombvidéki jellegű, hegyaljai, északibb területeken, a szlovák és lengyel lakosság régióiban maradtak fenn a magángazdálkodási formák, másrészt a ritkább településhálózat miatt ott nem láthatták el az esetleg nagyobb kiterjedésű mezőgazdasági szántóföldek, rétek, legelők összevont művelését. Jellemző adat, hogy a hatvanas évek végén a Nyugat-szlovákiai kerületben a mezőgazdasági földterületeknek csupán 6%-át művelték a magánszektorban elhelyezkedők, és ez alig több mint 10 ezer személyt jelentett. Összehasonlításképpen: a szövetkezeti szektorban ekkor ebben a kerületben több mint 130 ezer alkalmazottat találunk.¹²

A hivatalos vélemény szerint a magángazdálkodás az alulfinanszírozottság és a kedvezőtlen termelési mutatók miatt hosszan tartó, mély válságba került (bár 1968-ban ezt cáfoló vélekedés is elhangzott).

Tanulságos megvizsgálni és összehasonlítani a csehszlovákiai etnikai kisebbségek adatait a gazdaság egyes területein. Az 1961-es felmérés szerint a mezőgazdaságban dolgozó magyarok aránya volt a legnagyobb (40,5%), a szlovákiai átlagot is meghaladta. Az iparban foglalkoztatott magyarok aránya országosan a legalacsonyabb volt (18,1%). Ha ehhez az építőiparban dolgozókat is hozzászámítjuk, akkor is csak 29,9%-ot képviseltek, szintén a legalacsonyabbat országos szinten, miközben a csehek, szlovákok, lengyelek és németek aránya a 40–54%-os tartományban mozgott.

1. táblázat. A csehszlovákiai magyarok aránya a gazdasági ágazatok egyes területein

Gazdasági ágazat	Magyarok %-os aránya
Ipar	18,1
Építőipar	11,8
Mezőgazdaság és erdősziget	40,5
Közlekedés	4,7
Kereskedelem	3,5
Szolgáltatások	3
Közigazgatás	2,6
Gazdaságilag inaktívak, saját bevétellel	15,3

Forrás: *Vývoj společnosti ČSSR v číslech. Rozbor výsledků sčítání lidu, domů a bytů.* Praha, SEVT, 1965, 96. p.

Az agráriumban dolgozó magyarok csoportjának belső jellemzője volt a gazdaságilag aktív személyek alacsonyabb aránya az országos átlaghoz képest (ez 41% volt, az országos 48,7%). Éppen itt volt szerepük a háztartásokban dolgozó nőknek, akik a mezőgazdasági szezonmunkákba segéderőként bekapcsolódtak. Statisztikailag az országos arányszámot jóval meghaladták, 12,8% volt az országos 5,6%-kal szemben. A magyarok aránya a gazdaságilag aktív személyek csoportjában a többi nemzetiség átlagos részesedéséhez, 49%-hoz képest viszonyítva alacsonyabb volt, csak 41%-ot ért el.¹³

A mezőgazdaság direktív irányítási modellje¹⁴

Kevésbé ismert, hogy a második világháborút követően Csehszlovákiában az ún. egyes gazdasági rendszert, melyben a piacgazdasági elemek keveredtek az államiakkal, jelentősen korlátozták és központilag ellenőrizték. 1948-at követően, 1952-ig, a szovjet gazdaságszervezés modellje alapján fokozatosan épült ki az állami gazdaságirányító rendszer, melynek legfőbb ismertetőjegyének analízáló voltát tekinthetjük, mert a gazdaság komplex viszonyrendszerét nem vették figyelembe (a mezőgazdaság sajátosságai problémáira is csak 1959-től kerestek válaszokat¹⁵). A háborút követő, egyszerre nemzeti és szociális célokat kitűző földreform – egyébként a magyarság földtulajdonába való legnagyobb mértékű beavatkozás – a későbbi kollektivizáció előfeltételét alkotta.¹⁶

A mezőgazdasági termények és haszonállatok felvásárlásával, egyben ezen gazdasági szektor alsó szintű irányításával, az operatív feladatok ellátásával a nemzeti bizottságok foglalkoztak. Szerepük és befolyásuk meghatározó volt, mert a pénzügyi forrásokat is ők kezelték, és a támogatások célcsoportjait (mezőgazdasági üzemek) is ők választották ki. A nem közzgazdasági szereplőként megjelenő közigazgatási szervek működése zavarokat idézett elő: számos olyan gazdaságilag megalapozatlan szövetkezetet anyagilag támogattak, melyek ráfizetésesek voltak, rosszul gazdálkodtak, és később megszűntek.

A járási nemzeti bizottságok a termelési tervek megvalósításához a következő eszközöket használták:

1. A kötelező szolgáltatások kivetése (a 3,5–5 hektáron gazdálkodó magánszemélyek földterületének nagyságától függően).
2. A felvásárlási árak megszabása.
3. Direkt állami dotációk és hosszú távú kölcsönök.
4. A termelés támogatása (kártevők elleni harc, kádersegítség, brigádmunka, gépi technika stb.).
5. A gazdaságilag gyengébb szövetkezetek támogatása.

Az új felvásárlási árak bevezetésével 1953-ban a termelés fokozását és a termelési költségek fedezését kívánták elérni. A kötelező beszolgáltatásokat 25-30%-kal csökkentették, a mezőgazdasági alkalmazottak bérét, jutalmát is növelték, és öt-éves tervek keretében képzelték el a fejlesztéseket. Ezek azonban csupán mennyiségi mutatók voltak. A gazdasági hatékonyság mutatói továbbra is kedvezőtlenek maradtak. Az árak átlagértéke, a kettős árrendszer miatt, folyamatosan nőtt. A gazdaságilag prosperáló szövetkezetek nem voltak érdekelték a termelés hatékonyságának a fokozásában, hiszen az állami támogatásokból továbbra is részesülhettek. Számos problémahalmaz akadályozta a mezőgazdasági szféra talpraállását, így a protekcionizmus, az anyagi-műszaki tartalékok fecsérlése-felélése, a termeléspecializáció hiánya, az állattenyésztés és a növénytermesztés közötti disszonancia, ill. aránytalanság és az üzemközi együttműködés zavarai.¹⁷ Nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetkezetek a technikai háttér fejletlensége és forráshiány miatt képtelenek átállni a nagyüzemi működésre. A fejlesztések és befektetések koncepciói pedig gyakorlatilag csak a mechanizációra és az építkezésekre összpontosítottak.

A kettős árakat 1959-ben felváltották az országosan egységes, mindegyik mezőgazdasági területre (gabona-, burgonya-, kukoricatermelő, ill. hegyaljai és hegyes vidékekre) érvényes felvásárlási árak.¹⁸ Ez a részkérdés egy óvatos, de a körülmények által kikényszerített, tervgazdálkodási reformba ágyazódott. Az elképzelés lényegét alkotta az állam és a mezőgazdasági üzemek kapcsolatrendszerének javítása. Ennek eszköze volt az ár- és a bérlépolitika, az alacsony mezőgazdasági adó és a továbbra is a jelentős szerepet játszó állami dotáció. A szövetkezetek helyzetét részben javította, hogy átvették a gép- és traktorállomások gépeit, ill. a karbantartásukkal megbízott szakembergárdát.¹⁹

Az 1950-es évek végére a kollektív-állami tulajdonú gazdálkodás már túlsúlyt alkotott, azonban ez a szerkezeti elem ekkor még nem mutatkozott fejlődőképesnek. Ezeket a válságjeleket Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) vezetése és a gazdasági szakemberek már 1961-től érzékelték, azonban a gazdasági és politikai válaszok ellentmondásosak voltak. A mezőgazdasági rendszer új irányításának elemeit csak 1967-től vezették be, melyek az 1968-as események miatt felemásan va-

lósultak meg. Az állami irányítás szintjén a mezőgazdasági és élelmezési minisztériumot hozták létre. Járási szinten mezőgazdasági társaságokat alapítottak, mellyel az állami dirigizmus átmenetileg háttérbe szorult, és a járásokban az egységes földműves-szövetkezetek, állami gazdaságok és mezőgazdasági üzemek regionális gazdaságpolitikai szerepvállalásaira nyílt lehetőség. Ez a struktúraváltási kísérlet azonban 1968-ban zátonyra futott, és a Husák-éra elején, 1972-ben a mezőgazdasági adminisztráció átszervezésének eredményeképpen újra a központi irányítást erősítették meg.

Bár a nagyüzemi gazdálkodás állami támogatása fokozódott, a szövetkezetek összevonása elkezdődött, emellett a földművelés és állattenyésztés mennyiségi mutatói (pl. hektáronkénti termésmennyiség, munkaproduktivitás, a szarvasmarha-állomány kondíciójának megőrzése) növekedtek, és jelentős technikai befektetésekre került sor (agrotechnika, műtrágyázás), a cseh országrészekkel szembeni minőségi lemaradást csak mérsékelni sikerült.

A mezőgazdasági termelés helyzete

A csehszlovákiai mezőgazdaság 1949–1989 közötti történetében, Václav Průcha számításai szerint, két jól elkülönülő korszak különböztethető meg.²⁰ A nyugat- és kelet-európai évi átlagos termelékenységi adatok 1949 és 1965 között azt jelezték, hogy Csehszlovákia csupán lassúbb fejlődésre képes. Az alábbi táblázat adatai az ötéves tervek időszakában a visszaesést egyértelműen mutatják.

2. táblázat. A mezőgazdasági termelés alakulása az ötéves tervek időszakában

	1950–1955	1955–1960	1960–1965
Bruttó termelés növekedése	2,4	2,0	-1,2
Bruttó termelés növekedése %-ban	18,9	13,2	-6,9
Bruttó termelés növekedésének évi átlaga %-ban	3,5	2,5	-1,3
Piaci termelés növekedése %-ban	1,2	1,4	0,8
Piaci termelés növekedése %-ban	28,3	26,2	12,2
Piaci termelés növekedésének évi átlaga %-ban	5,1	4,8	2,3

Forrás: Pešek, Jan: Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 60-tych rokov. *Historický časopis*, 1990. 2. sz. 230. p.

A mezőgazdaságban 1949-től végrehajtott szocialista típusú kollektivizáció, amely 1952 és 1953 fordulójára érte el a tetőpontját, a szlovákiai magyarság gazdasági-szociális helyzetének alakulására döntő hatással volt.²¹ Nemcsak a magángazdálkodás visszaszorulására, a szövetkezetekbe való kényszerítésekre kell gondolnunk, hanem arra is, hogy a szociális bizonytalanság következtében a földművesek nagy számban, miután földjeiket áron alul eladták a szövetkezeteknek, az iparban helyezkedtek el. Egyben diszkriminatív agrárpolitikáról beszélhetünk, hiszen elég csak a kötelező terményszolgáltatásokra, az alacsony felvásárlási árakra gondolnunk, melyek a termelési kiadások növekedéséhez és a földművesek életszínvonal-csökkenéséhez vezettek. A kezdeti években a szerveződő földműves-szövetkezetek gazdálkodása veszteséges volt, és állami támogatásokra szorultak.²² Az ötvenes években jegyzett szlovákiai mezőgazdasági termelésnövekedést ugyan impozánsnak tekint-

hetjük, de mesterséges, államilag generált volt, és a háttérben a növénytermesztés megfelelő tartalékainak hiánya húzódott meg. Ez az időszak a fejlettebb cseh- és morvaországi régiók fejlődését lassította.²³

A mezőgazdaság 1965-től azonban nemzetközi szinten, legalábbis a termelés-mennyiség és az egy főre jutó termelés figyelembevételével kiemelkedően dinamikus növekedést mutatott. Ez a hosszú távú tendencia a nemzetközi fejlődési irány-
nak is megfelelt, hiszen a növénytermesztés jelentősége fokozatosan csökkent az állattenyésztéssel szemben. A nyolcvanas évek végére már a hazai élelmiszerellátás nagyobbik hányadát sikerült biztosítani, így a kormányzati körök a mezőgazdasági szférát nemzetgazdaságot stabilizáló tényezőként könyvelték el.

Az 1970-es évek elejétől induló folyamat pozitívumaként szükséges elkönyvelni a növénytermesztés és az állattenyésztés szilárd helyzetének kialakulását, a piacra termelés fokozódó dinamikáját, a termelésintenzifikációt, a szakemberképzés növekvő színvonalát (agronómusok, technikusok, szakképzett munkások) és az agráriumban alkalmazottak szociális helyzetének átmeneti javulását. A másik oldalon több negatív, hátráltató tényező is jelen volt: a ráfizetésesen működő szövetkezetek, a szövetkezeti tulajdon megkárosításából származó károk, protekcionizmus, az infrastruktúra elmaradó karbantartása, a talajgondozás és az agrotechnikai követelmények elhanyagolása, környezetvédelmi szennyeződések stb.²⁴

A két országrész közti különbségek, eltérések a mezőgazdaságban is fennmaradtak, azonban a gazdasági kiegyenlítődéshez ez a gazdasági terület is hozzájárult. A szlovákiai mezőgazdaság történeti fejlődésének néhány különleges jegye is volt:

1. A bruttó mezőgazdasági termék már 1949-ben meghaladta az 1936-os szintet.

2. A szlovákiai mezőgazdaság 1948 után, szemben a csehországgal, alacsonyabb fejlettségi szintről indult, éppen ebből kifolyólag a növekedési üteme gyorsabb volt.

3. A kollektivizáció üteme lassúbb volt Szlovákiában.

4. A szlovákiai mezőgazdasági szövetkezetek nagyobb földterülettel és szántókkal rendelkeztek, mint a csehországiak. Az állami gazdaságoknál fordított volt az arány.²⁵

5. A szlovákiai szövetkezetek átlagban nagyobb földterülettel rendelkeztek.

Kollektivizáció és kollektív mezőgazdasági rendszer²⁶

Ezen a helyen egy kitérő erejéig, mivel a szakmai körökben is kevés figyelmet szentelnek a szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalomnak, érdemes rámutatni a kisebbségi szövetkezeti eszme erőzójára és elhalására is. A két világháború közötti szövetkezeti hagyománynak az emléke a második világháború után, a szövetkezeti vezetők és tagság eltávolítása, kivándorlása, elköltözése folytán gyorsan eltűnt.²⁷ 1945–1948 az autonóm szlovákiai magyar szövetkezeti rendszer felszámolásának időszaka. 1949-től egy új, polgári demokratikus eszméitől megfosztott, diktatórikusan újraszervezett „szövetkezeti” rendszerbe való és a munkaerő szintjén megvalósuló integrációról beszélhetünk, emellett az 1945 előtti és utáni szövetkezeti világ gyökeresen eltért egymástól.

A szlovák történészek szerint az 1945–1948 közötti periódusban a szlovákiai szövetkezeti rendszer megőrizte a két világháború, illetve a Tiso-féle szlovák államban kialakult „kontinuitását” („jellegét” és „szervezeti felépítését”). Ez lényegében egy primordialista történelmi látásmód, amely az etnikai kötődést gazdasági szinten is megjeleníti, azt archaizálja és legitimálja. A szövetkezeteket külön entitásként kezelik, a nemzeti lét egyik megnyilvánulásának tekintik. Az államhatárok változásai, „a diszkontinuitás”, a változások következtében jelentkező gazdasági és pénzügyi problémák, az ezekre adott kormányzati válaszok és gazdaságpolitikai stratégiák, a szövetkezeti felépítmény belső kapcsolathálóinak kondíciója és mindezek mellett a szövetkezeti eszmevilág átalakulása (demokratizmustöltet, szervezeti autonómia) ezekben az értelmezésekben nem feszíthetik szét a lineáris nemzetfejlődés képzetét.²⁸

A másik érvel, nevezetesen azzal, hogy a csehországi és szlovákiai szövetkezeteknek a totalitárius fasiszta ideológia uralma után újra helyreállították a demokratikus szerepét (a tagság szerepvállalásának és befolyásának biztosítása), csak részben érthetők egyet. A csehországi és a szlovákiai szövetkezeti intézményrendszer demokratizmusa teljesen nem állhatott helyre, hiszen a német és magyar szövetkezeti tagokat politikai és gazdasági diszkrimináció sújtotta. Szlovákiában az első köztársaság két évezedes szlovák–magyar szövetkezeti egymásrautaltságának eszméjére, az együttműködés pozitív eredményeire az új szövetkezeti elit már „nem emlékezett”. Egy előremutató etnikumközötti vállalkozás gondolata került így a történelem süllyesztőjébe.

A szocializmus idején legfeljebb kollektivizációról, tehát a szovjet típusú, még ha később módosított funkciójú mezőgazdasági szervezetek létrehozásáról beszélhetünk, nem pedig a hagyományos értelemben vett szövetkezetekről, hiszen a kommunista elképzelések a szövetkezetek valódi célját és tartalmát tagadták, azokat retrográdnak tartották. A szövetkezeteket és a kollektivizációt, miközben szinonimaként használták, és tartalmilag nem pontosították, ideológiai szempontok miatt kapcsolták össze: az osztályharc „eszközeinek” tartották őket, hogy a társadalmi és gazdasági élet új rendjét alapozzák meg, melyet nem az ösztönösség, hanem a tervszerűség jellemez, és az emberi cselekvések is „felszabadulhatnak” a spontaneitás alól. A gazdálkodás minősége és a nyereségre termelés másodrendű kérdéssé vált annál inkább, mivel minden ilyen irányú tevékenység a szocialista gazdaságírányítás alá rendelődt.

A kapitalizmus időszakában működő szövetkezetek az önkéntesség talaján, a magántulajdon alapján jöttek létre, társadalmi, kulturális feladatokat is felvállaltak, a közösségépítés terén pótolhatatlan érdemeket szereztek, középosztályteremtő funkcióval bírtak, és döntő többségükben nem mezőgazdasági jellegűek voltak. A szovjet blokkban az egységes földműves-szövetkezetek teljes központi ellenőrzéséről, felügyeletéről és irányításáról beszélhetünk. Ezeket a szervezeteket a kommunista hatalom (doktrína) hozta létre, hogy a gazdasági rendszerét megalapozza és kiépítse, ugyanakkor ezek a szervezetek a szövetkezetek formális jegeit viselték, így például a megnevezést és a szervezeti felépítést (közgyűlés, előljáróság, felügyelő- és ellenőrző bizottság).²⁹ A vezetőségüket politikai szempontok alapján állították össze, és a közzgazdasági elveket meghazudtolva gyakran kerültek az irányító testületekbe nem szakemberek. A kommunista típusú mezőgazdasági szövetkezeteknek csupán termelő feladataik voltak.³⁰

A fentiek következtében a szövetkezeti érdekvédelem formái degradálódtak. A korszakban csupán (államalkotó) szlovák érdekképviselőről beszélhetünk, bár a helyi földműves gazdasági érdekképviselői alapszervezetekben (Jednotný zväz slovenských roľníkov) 1948-tól kimutathatók a reszlovakizált magyar tagok, azonban pozícióteremtő lehetőségekkel nem rendelkezettek.³¹ Az 1968 nyarán megalakuló és alapszervezeteit a magyarlakta járásokban is kiépítő szlovákiai szövetkezeti érdekvédelmi egyesületen (Slovenský zväz družstevných a jednotlivo hospodáriacich roľníkov) belüli erőviszonyokat és a szövetség működését kutatásoknak kell tisztáznunk. Ezt a szervezetet 1972-ben normalizálták.

3. táblázat. A kollektivizáció néhány adata a Nyugat-szlovákiai kerületben

Mutatók	1953	1958
Szövetkezetek által művelt földek hektárban	466 078	617 866
Magángazdálkodók száma	430 264	261 250
Szövetkezetek száma	695	986
Szövetkezetek taglétszáma	84 135	150 367
Alkalmazottak száma a szövetkezetekben	65 089	124 764
Kollektivizáció mértéke %-ban	52,0	78,8

Forrás: 25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji. Bratislava, Obzor, 1972, 89. p.

4. táblázat. A Nyugat-szlovákiai kerület szocialista szektorának járási megoszlása a mezőgazdaságban 1960-ban

Járás	A földtulajdon %-ban		A szövetkezetek száma
	Szocialista szektorban	Szövetkezetekben	
Pozsony-vidék	92,5	79,4	83
Dunaszerdahely	97,5	78,9	85
Galánta	96,7	72,4	58
Komárom	96,9	71,3	57
Léva	92,3	76,0	119
Nyitra	90,4	77,1	115
Érsekújvár	95,1	78,4	71
Szenice	85,8	74,2	83
Nagytapolcsány	75,6	53,4	119
Trencsén	73,7	64,4	98
Nagyszombat	90,4	75,2	108
Összesen	90,3	73,9	996

Forrás: Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Ján–Viršik, Oto: 150 rokov slovenského družstevníctva. Vítazstvá a prehry. Bratislava, Družstevná únia Slovenskej republiky, 1995, 171. p.

Szociális viszonyok

Érdemes még röviden szólni a szövetkezeti bérpolitikáról, hiszen a szociális helyzet egyik jellemzője és a csehszlovák gazdasági reform egyik részterületét alkotta.³² A szövetkezeti politika terén Karel Kaplan szerint 1964-től datálható a fordulat, amely a mezőgazdasági szövetkezeteknek nyújtott állami dotációk emelésében és a szövetkezeti tagok fizetésének növekedésében mutatkozott meg.³³ Jan Pešek, egyéb-

ként sarkított megállapításokat is tartalmazó tanulmányában kifejtett véleményét fogadom el, aki szerint ez 1967-től valósult meg.³⁴ A gazdasági reform idején a fizetésemelések a társadalomban konszolidáló szerepet játszottak, és a rendszer támogatónak számát növelték. A kisebbségi magyar társadalom agrárnépességének életszínvonal-emelkedését csak átmenetileg és rövid időre tudták biztosítani. Az országos adatok szerint a mezőgazdasági dolgozók bevételei 1968–1969-ben 20%-kal nőttek. Ez egy földműves esetében évi 4 ezer korona pluszbevételt jelentett. Az állami gazdaságokban havi 150 koronás fizetésnövekedést jegyezhetünk. Ez a folyamat 1970-ben megrekedt: a fizetések csökkenésére került sor a mezőgazdasági üzemek nyereségességének visszaesése miatt.³⁵

Az 1968-as gazdasági reform³⁶

Az 1968-os év a csehszlovák/szlovák gazdaságtörténetben is mérföldkőnek tekinthető. Az 1953–1957 közötti válságidőszak után az 1961 és 1964 közötti gazdasági stagnálás, mellesleg más történészi vélemény szerint egy újabb válság, amely a 3. ötéves terv kudarcát jelentette, a pártvezetést ráébresztette a reformok szükségességére.³⁷ A gazdasági reformokkal lényegében a rezsím javíthatóságát is deklarálni akarták. Ehhez azonban az államhatalmi és a gazdasági rendszert is át kellett volna formálni, emellett gazdaságpolitikai struktúraváltásra és a gazdasági mechanizmusok új szabályozására lett volna szükség. A korszakban egyes ideológusok úgy értelmezték a reformfolyamatot, hogy a politikai elit és a szocializmus megvalósításán dolgozó apparátus tanulhat a múlt hibáiból, és a rendszert képes megújítani. Eszerint a gazdasági és politikai megújulás a szocializmus rugalmas megújítását jelenti, illetve jelentheti. Ennek a kommunista projektnek megvalósítója a párt, amely a racionalizált és hatékony társadalmi reprodukció feltételeit és a szocialista demokráciát teremti meg. A szocializmus az ún. demokratikus hatalom egysége, s ezt tovább kell fejleszteni totálisan és központilag, és ez lényegében a reformpolitika. A pártvezetők szerint a szocialista értékrendszer helyreállítása és a nép (nemzet, nemzetiségek) bizalma, lojalitása alapozhatta meg a szocializmus újraalkotását. 1968-ban, az új gazdaságirányítási modell koncepcióinak vitájakor két pozitív elem találkozott: a közgazdasági gondolkodás, melyre a nem kommunista, nyugati iskolák is hatottak és a politikai szféra, mely a demokratizálódás folyamatát a gazdaságra is ki kívánta terjeszteni. Némelyek ezt a közgazdaság és a politika szükség-szerű találkozásának tekintették.

Az 1950-es évek végén jelentkeztek azok a közgazdászok (pl. Ota Šik³⁸, Zdeněk Vergner, Bohumil Šimon³⁹, Jiří Kosta⁴⁰), akik a sztálini politikai gazdaságtan elméletét és átültetését a gyakorlatba kritikával illették, és a gazdasági mechanizmusok revízióját sürgették. A „korlátozott közbeszédben”, annak ellenére, hogy a párt bürokratikus és technokrata felsőbb vezetősége ezt ignorálta, 1963-tól jelentek meg a reformgondolatok. A CSKP KB döntéseként létrehozott munkacsoportok két koncepciót dolgoztak ki: az első egy teljesen új rendszer kiépítését tárgyalta, a másik a fennálló rendszer korrekciójára tett javaslatot. Mindkét tervezetben a csehszlovák közgazdasági kutatások teoretikus és empirikus eredményei jelentek meg, így például a szocialista üzemek „nem racionális viselkedése”, a normatívák negatív hatásai a termelésre, a termelés egyoldalú mennyiségi fokozása, áruhiány, a piac taga-

dásának következtében előállott aránytalanságok, a közgazdasági kategóriák tartalmának újragondolása, szabad ármozgás stb. A Novotný-féle vezetés az első koncepciót fogadta el, és 1966-tól elkezdődött a munka.⁴¹

Az új közgazdasági terv lényegét a következő irányvonalak alkották:

1. Az üzemek reális piaci szereplőként való megjelenése, de nincs ágazati reform.
2. Új ármechanizmus a kereslet és kínálat alapján.
3. Az államnak adózó, nyereségorientált üzem.
4. Nem kapitalista, hanem továbbra is a centrumból irányított piac.
5. A munkaerőpiac szabályozása.
6. A veszteséges üzemek állami hitelt kapnak, melyet meg kell téríteniük.
7. A központi tervirányítás szerveinek közép- és hosszú távú terveket kell kidolgozniuk.

A reformerek felismerték a centralizált tervutasításos rendszer hiányosságait, melyet szovjet minta alapján 1949 és 1953 között próbáltak meghonosítani, és következményei a lakosság életszínvonalára, valamint a gazdasági fejlődésre károsak voltak: a forrásokkal való pazarlásról, a fogyasztói igényeknek nem megfelelő termelésről volt szó, amely a fogyasztási cikkek és szociális szolgáltatások elégtelenségében mutatkozott meg. Súlyos tünet volt a társadalmi érdekellentétek megjelenése (a munkateljesítmény csökkenése, vele szemben a felhalmozás maximálása) és az államapparátus újítások iránti érdektelensége. Jiří Kosta, aki Šik közeli munkatársa volt, a reformok három fő jellegzetességét emelte ki: 1. nemzetgazdasági kerettervezés a pártutasításokon alapuló, konkretizált tervek helyett⁴²; 2. az állami gazdaságpolitika által szabályozott piaci mechanizmusok; 3. a polgárok részvétele a gazdasági folyamatokról való döntéshozatalban, főképpen az üzemi tanácsok útján.⁴³

Elmondható, hogy a kezdetben a gazdasági decentralizálás elvét követő és a központosítás legszükségesebb elemeit fenntartó reformfolyamat koncepciója 1967 decembere és 1968 áprilisa között – a politikai erjedésnek köszönhetően – módosult.⁴⁴ A decentralizációtól a demokratizálódásig jutott el. Ezt a folyamatot, a gazdaságban szabályozottnak tekinthetjük, hiszen a termelőeszközök kollektív-állami tulajdonát a változtatások nem érintették, és csak a kiskereskedelmi vállalkozások szolgáltatói jellegű (megtúrt) formáit engedélyezték. A reformközgazdászok végig a regulált szocialista piacban gondolkodtak, melyben az állami cégek „vállalkoztak”.⁴⁵

A reformellenes kurzus kezdetét és a gyakorlati lépéseket 1969 áprilisától-májusától datálhatjuk, amikor a CSKP KB plénuma az ún. stabilizációs intézkedésekről döntött (a nagykereskedelmi árak újraszabályozása, a fizetésnövekedés visszafogása, az üzemi tanácsok elsorvasztása). A Šik által megszervezett munkacsoportot, amely a gazdasági reform „tudásháttérét” adta, feloszlatták. A párton belül tömeges kizárásokra, „kádercserékre” és a társadalmi életben tisztogatásokra került sor. A reformoknál tevékeny, aktív szerepet vállaló személyeket eltávolították, emellett a szakemberek egy kisebb csoportja az új rendszer szolgálatába állt. A központosított gazdaságirányítás új gazdaságpolitikai tanácsadó szerve az 1969 májusában felállított nemzetgazdasági bizottság lett. Az eseményeket úgyis értelmezhetjük, hogy a CSKP és az államapparátus „visszavette” a gazdasági élet feletti irányítást. Husákéknak azonban az előzőekben vázolt intézkedések miatti társadalmi fe-

szülség megszüntetésére valamit nyújtaniuk is kellett. Így a kezdeti „éles” normalizációs időszakban az 1966-os szociális reformprogram egyes elemeit vették át: a családtámogatást (a gyeg bevezetése és emelése), a fiatal házasok lakásgondjának megszüntetését és a nyugdíjemelést.⁴⁶ A rezsim ezeket a szociális juttatásokat úgy állította be, mintha a párt gondoskodásának és előrelátó politikájának lettek volna az eredményei. A probléma azonban nem oldódott meg. A csehszlovák gazdaság a hetvenes években ráfizetésesen működött. A forrásokkal való pazarlás továbbra is fennállt, és a nehézipar preferálásának új korszaka kezdődött. Mindezek következtében a gazdaság fejlődése lelassult, s ez nemcsak a munkaügyi és szociális problémák fennmaradásához járult hozzá (életszínvonal-csökkenés, nem teljesítményorientált munkaértékelés, a szakképzettség „kihasználatlansága”, bérkülönbségek, a fizetések reálértékének stagnálása, a szolgáltatások minőségromlása stb.), hanem a társadalmi légkör alakulására is nyomasztólag hatott.

Elvetélt demokratizálás és struktúraátalakítás a mezőgazdaságban

Csehszlovákia föderatív államrendezéséhez kapcsolódó, a gazdaságirányítás reformkommunista szlovák elképzeléseit, melyek a nemzeti intézményrendszer kiépítésére fektették a hangsúlyt, cseh közgazdász körökben nem fogadták egyöntetű lelkesedéssel. A szlovák szeparatizmus és gazdasági dualizmus kialakítására tett kísérletnek tekintették, amely a csehszlovák gazdaságot destabilizálja. Az alábbiakban ezeket a szlovák terveket kívánom bemutatni, külön figyelemmel a mezőgazdaságra.

A pozsonyi Közgazdaság-tudományi Főiskolán 1968. május 6–8-a között rendezték meg a Szlovákia gazdasági kérdéseivel foglalkozó szimpóziumot. A jelenlévők a gazdasági kérdéseket ötféle szempont alapján elemezték:

1. Csehszlovákia és Szlovákia gazdaságának valódi képe.
2. A konszolidáció rövid távú eszközei.
3. A hosszú távú fejlődés prioritásai.

4. Az új gazdaságirányítás kidolgozása és bevezetése.
 5. A köztársaság gazdaságának föderalizálása és ennek megfelelően cseh és szlovák gazdasági szervezetek létrehozása (vállalatok, gazdasági intézmények).

Hvezdoň Kočtúch⁴⁷ szerint a mezőgazdaság helyzetére és húszéves fejlődésére a régi, adminisztratív modell nyomta rá a bélyegét, amely nem vette figyelembe a termelés térbeli elrendezését, és alulértékelt vagy nem is értékelt az ágazat közgazdasági szerepét. Ez a részprobléma egy nagyobb problémába ágyazódott, abba tudniillik, hogy Szlovákia mint specifikus nemzetgazdasági tér nem jelent meg, a „szegény rokon” és „az elmaradott gazdaság” címkét kapta, s Prága egyenesen kistérséggé degradálta. Azt állította, hogy a mezőgazdaság nem minden esetben az elmaradottság szinonimája, hanem racionális gazdaságpolitikával a fejlődés motorja is lehet. A valóságban ennek a gazdasági területnek a potenciálja, elsősorban a földterületek értéke, a pontatlan statisztikai adatfelmérés miatt nehezen volt felbecsülhető. A gazdaságszervezés terén a piaci szabályokat teljesen figyelmen kívül hagyták. Éppen itt mutatkozott meg, hogy a szocialista szövetkezeti szektor drágábban termelt, ezzel szemben a magángazdálkodók kétszeresen hatékonyabb termelést értek el. Szerinte a ráfizetéses mezőgazdasági termékek, termények, nyers-

anyagok piacról való „kizárása” is elképzelhető volt. A Kočtúch által javasolt fejlesztések ugyan a termékracionalizálás szükségességét is kiemelték, ellenben csak a mezőgazdasági szolgáltatások (géppark, agrokémia, ipari takarmányok, közlekedés, karbantartás) koncepcionális fejlesztését tartotta fontosnak.⁴⁸

A mezőgazdaság szerepére nagyobb hangsúlyt fektetett Jozef Rosa⁴⁹, aki rámutatott arra, hogy a gazdaság deformációi szerkezeti jellegűek és a mezőgazdaság gondjai az általános nemzetgazdasági gondokból erednek, melyek forrása a hibás gazdaságpolitika. A támogatások emiatt hatástalanok, ezért először a gazdaságpolitika filozófiájának, a mezőgazdasághoz való viszonyának az átértékelését kell elérni. Ezek az állami dotációk nem voltak gazdasági jellegűek, hanem csupán olyan eszközök, melyek a forráselosztó állami intézmények adminisztratív befolyását növelték, másrészt a régi centralizált gazdaságirányítás rendszerét erősítették. Rosa a mezőgazdasági dotációk átláthatóvá tételét és a termények árának növelését tartotta kívánatosnak. A mezőgazdasági termények áremelését stimuláló hatásúnak tartotta, amely kedvezően hathat a termelésre és a belföldi fogyasztásra, illetve maga után vonhatja a fizetésemeléseket is. Gondolatmenetének érdekes részét alkotja a szlovák gazdasági minisztériumok kialakítása mellett a szeparatista vádak kivédésének argumentációja, mely szerint a valóságban gazdasági dezintegráció tapasztalható Csehország és Szlovákia viszonyában.⁵⁰

A szlovákiai mezőgazdaság helyzetéről és szervezeti működéséről Félix Hutník⁵¹ nyújtott áttekintést. Szerinte a szlovákiai mezőgazdaság kilépett a korábbi szűrségéből és uniformitásából, mert szakosodott termelés és specifikus érdekmegnyilvánulás kezdte jellemezni. A racionális gondolkodásmód és „differenciált” vállalkozó tevékenység elemei is megjelentek. Ennek ellenére hangsúlyozta, hogy átmeneti időszakról van szó, melyben a direktív döntésközpontok kompetenciái meggyengültek. Hutník szempontrendszere alapvetően szervezetközpontú volt, a mezőgazdasági vállalatok feletti intézményi szint (minisztériumok, a gazdasági érdekvédelem szervei) megszervezése körüli problémákkal foglalkozott. Referátumában két hangúlyos elem szerepelt: a mezőgazdaság helyzete és az ún. szocialista önkormányzatiság kialakítása. A mezőgazdaság nála a nemzeti argumentáció túldimenzionált részeként jelent meg: ez a gazdasági ágazat a nemzeti territóriumon „nyilvánul meg”, a szlovákság politikai, szociális és kulturális fejlődésének egyik legfőbb jegye. Az agrárium irányításának egy nemzeti központot követelt. A mezőgazdaság mennyiségi mutatóit – itt csak a termelékenységre hivatkozhatott – pozitívaknak tartotta, de rámutatott az állattenyésztés és a növénytermesztés közti különbségekre. A növénytermesztés átlagos termelékenysége 1963–1966 között az 1936-os adatokhoz képest csak 9,2%-kal volt magasabb, ezzel szemben az állattenyésztésé elérte a 83,2%-ot, ami mögött a külföldi behozatal állt. A növénytermesztés fejlesztése mellett tört lándzsát, konkrétan a dél-szlovákiai terület öntözőrendszerének kiépítését sürgette. Az általa vázolt jelenségek a szocializmus klasszikus problémáját alkották: mit kezdeni a mezőgazdasággal, és érdemes-e befektetni ebbe a ráfizetéses ágazatba? Milyen ár-, adó- és támogatási rendszer alakítható ki?

Az agrárvállalatok „önkormányzatisága” gyakorlatilag a gazdasági önállóságuk és érdekeik tiszteletben tartását, a vezetőség anyagi felelősségét és egy „szabályozott” érdekvédelmet jelentett. A szövetkezeti mezőgazdasági üzemek és az állami gazdaságok „önkormányzatiságát” különböztette meg. Az autonóm „szocialista vállalkozások” elméleti konstrukciók maradtak.⁵²

A pozsonyi közgazdász-találkozó ajánlásokat is megfogalmazott. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztési koncepciója a Hutník-előadás tételeinek kibővített változata volt. Az ajánlás szerint a mezőgazdaság helyzetének legfontosabb prioritásai a következők:

1. A mezőgazdaság primér nemzeti termelői forrás.
 2. Néhány mezőgazdasági ágazat már felesleget termel, így az önellátó élelmiszertermelés pozitívum.
 3. A növénytermesztés fejlesztése.
 4. Befektetések fontossága, az öntözéses gazdálkodás és intenzifikálás támogatása.
 5. Központi fejlesztési alapok létrehozása.
- A strukturális fejlesztések prioritásai:
1. A vállalkozásfunkciók kialakításának támogatása.
 2. A vállalati érdekek figyelembevétele.
 3. Új irányítói apparátus.
 4. A kvalifikált szakemberek tudásának „felhasználása”.
 5. Tudományos háttér kialakítása, melyet a Szlovák Mezőgazdaságtudományi Akadémia irányítana.

6. A mezőgazdaság „zárt körű” gazdálkodói, szolgáltatói, kereskedelmi komplexumnak tekinthető.

Egy másik, immár specifikus szlovákiai gazdaságpolitikai koncepciót, 1969-ben a szlovák közgazdászok folyóirata közölte.⁵³ A terjedelmes vitaanyag többek között a szlovák gazdaság fejlesztésének problémáival, az üzemek vállalkozói szerepével, az új szövetségi gazdasági tervvel, a szlovák gazdasági jogkörökkel és általában a szocialista állam újrafogalmazandó gazdasági szerepével, valamint a gazdaságpolitika átalakításával foglalkozott. Ebben a munkaanyagban a mezőgazdaság explicite nem jelent meg. Dél-Szlovákiát mint lehetséges fejlesztési térséget kihagyták.⁵⁴

A mezőgazdaság fejlesztésének árnyalt, a gazdasági integráció mellett érvelő, nem pragmatikus, hanem a tudományos tapasztalatok jelentősége mellett kiálló és koncepcionális szempontból is megalapozott tervét 1969-ben, valószínűleg a gazdasági reform bizonyos elemeinek a megvalósulásában bízva, Félix Hutník dolgozta ki. A mezőgazdasági termelékenység 1960-as évek végi kedvező statisztikai adatait vizsgálva arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a kedvező tendencia csupán a természetes fejlődéshez való közeledést, nem pedig a hosszan tartó stagnálástól való elrugaszkodást vagy egy radikális váltást jelent. A kedvező fejlődési irányt szerinte két tényező veszélyeztette. Egyrészt a szerkezeti átcsoportosítás jelentőségének alábecsülése, másrészt a mezőgazdasági ipar egyoldalú, csupán a mennyiségi mutatókra törekvő fejlesztése, amely az elhibázott gazdaságpolitika miatt állandó forráshiánnyal küszködött. Érvelése szerint a mezőgazdasági szféra annak ellenére, hogy dinamizáló jelleget (!) kapott, méltó nemzetgazdasági helyét nem foglalta el, inkább elszigetelt helyzet jellemezte. A gazdasági élet irányítói az ipar „szatellitjének”, nem a tőkefelhalmozódás helyének, hanem csak élelmiszertermelő ágazatnak tekintették. Hutník, az anyagi forrásmobilizáció szükségességét hangsúlyozva, egy modernizációs koncepcióig jutott el: a mezőgazdaság az iparral csak abban az esetben kerülhet versenyhelyzetbe, ha a termelőkapacitásai és az élelmiszeripar reprodukciójának forrásai biztosítva lesznek. A modernizációs folyamatnak három építőeleme volt: 1. a mezőgazdasági üzemnagyság hatékonyabb kihasználása; 2. a termelési

módszerek megváltoztatása; 3. a hatékonyabb termelés az ágazati specializációval és koncentrációval érhető el, melyhez szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági vállalatok közötti együttműködés. Az ő olvasatában ez egyben olyan célrendszert is jelentett, melyben nemcsak a termőföld, munkaerő és tőke deformált változatait kellett „megreformálni”, hanem a mezőgazdasági üzemet is mint „sajátságos, önálló szervezetet” (svojbytný organizmus). Eszerint a gazdasági reform a vállalati szférát „rehabilitálta”.

A termelés hatékonyságának elérésére bevezetett „eszközök” – így például a gépesítés, bérpolitika, munkaerőproduktivitás – közül számára a gépesítés volt a kulcsszó, hiszen Szlovákia történelmi lemaradásban volt Csehszlovákiával szemben. Másrészt viszont az előző években a gépesítésbe fektetett forráspazarlást róttá fel. Mondanivalójában a hatékonyság gyűjtőfogalom volt. Egyszerre volt minőségi mutató és a „föld tőkével való helyettesítésének” szinonimája (substitúcia pôdy kapitálom). A konkrét lépéseket a műtrágyahasználat elterjesztésében, a magnemesítésben, a tenyészállatminőség növelésében és az öntözéses gazdálkodás fokozásában jelölte meg. Végeredményében a mezőgazdaság fejlődése az állami támogatások mértékétől és a számára szolgáltató jelentőséggel bíró gazdasági ágazatok, így a gép- és építőipar vagy a kémiai ipar kapacitásaitól függött. A gépesítés és/vagy a hatékonyság fontosságát sorrendje továbbra is dilemma maradt.⁵⁵

Összegzés és kitekintés

A szlovákiai gazdasági tér 1968-ra az iparosodás útján nagy lépéseket tett előre. Szlovákia egyértelmű agrárjellege megszűnt, ipari-agrár országrésszé vált. A Csehszlovákiával szembeni lemaradás ugyan megmaradt, de ez csökkenőben volt.⁵⁶ A gazdasági teljesítőképesség alacsonyabb maradt, ennek következményei közé sorolhatjuk az egy főre eső kisebb nemzeti jövedelmet és a keresetek alacsonyabb szintjét. A szlovák szakemberek szerint az 1968-as gazdasági reform sem változtathatta meg a szlovákiai gazdasági meghatározottságokat. Szlovákia nem használta ki az iparosodás előnyeit. A szlovák gazdaság a nemzetközi kihívásokkal szemben a strukturális és technikai háttér fejletlensége következtében versenyképtelen maradt, és a szociális kiegyenlítődéssé a cseh országrészekkel sem valósult meg. A másik érv pedig az volt, hogy ez a politika csak a cseh tapasztalatokból indult ki.⁵⁷

A mezőgazdaság modernizációja, véleményem szerint, hátráltatva és késleltetve volt. A regionális különbségeket szem előtt tartó szlovákiai vagy éppen dél-szlovákiai agrárpolitika koncepciójának kidolgozására nem került sor, ugyanakkor a befektetések elégteleneknek bizonyultak. A mezőgazdasági innovációt csupán a növénytermesztés növekvő tendenciájára korlátozták, és a mezőgazdasági ipar fejlesztésére összpontosítottak. A progresszívabb változásokra a hetvenes években került sor. Ekkor a marxista teoretikusok a mezőgazdaság új helyzetét vizionálták: a többágazatú, integrált gazdaságban az egyik – bár hangsúlyozták, hogy fontos – termelői szféraként képzelték el, de belső problémáira nem kerestek válaszokat (pl. kedvezőtlen korösszetétel; munkaerőhiány, hiszen 1966–1970 között 70-75 ezer mezőgazdasági alkalmazott hiányzott; alacsony bérezés).⁵⁸

Az ún. szocialista gazdaságfejlődéssel szorosan összefüggő problémákat két területen fedezhetjük fel, melyeken belül kutatható a szlovákiai magyarság gazdasági

megoszlása és szociális státusa: 1. a munkaerő és a foglalkoztatottság területén; 2. a gazdasági struktúrákban. Külön kutatási szempontot képezhet a régiók mezőgazdasági modernizációja és teljesítőképessége.

Jegyzetek

1. Viktor Pavlenda szlovák közgazdász mutatott rá a Szlovákián belüli regionális különbségekből származó gazdasági-szociális problémákra, és egy új gazdasági koncepciót is megfogalmazott, melynek központi elemét a régiók közötti kiegyenlítődéss (intervyrovňovanie) gondolata alkotta. Ő vezette be a dél-szlovákiai „különleges makrorégió” fogalmát, tekintettel annak agrár jellegére. Szerinte az állami gazdaság irányító szerveinek figyelembe kellett volna venniük a szlovákiai nemzetgazdasági téren belüli kistrégiókat, melyek specifikus gazdasági programokat igényeltek. Pavlenda, Viktor: *Ekonomické zákľady socialistického riešenia národnostnej otázky v ČSSR*. Bratislava, Pravda, 1968. Dél-Szlovákia gazdasági problémái és a magyar kisebbség integrálásának kérdései szorosan összekapcsolódtak. Vö. Popély Árpád (szerk.): *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 217–219., 239–242., 326–328. p. /Fontes Historiae Hungarorum, 4./
2. Ebben a regionális térben a lakosságot, főleg a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a következő országos jellegű változások érintették: 1. munkaerő-áramlás az iparba a mezőgazdaságból; 2. az ipari ágazatokban a munkaerő stagnálása és átlépése a fejlődőképesebb ipari ágazatokba; 3. a szolgáltatások jelentőségének növekedése. Londák, Miroslav: *Ekonomika na Slovensku dvadsať rokov po februári 1948*. *Historický časopis*, 2007. 3. sz. 577–596. p. A szlovák történetírás még nem alakította ki egyértelmű álláspontját a szocializmus modernizációs eredményeivel vagy sikertelenségével kapcsolatban. Vö. Čaplovič, Dušan et al.: *Dejiny Slovenska*. Bratislava, Academic Electronic Press, 2000, 274. p.; Mannová, Elena (red.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava, Academic Electronic Press, 2003, 308–311. p.
3. A dél-szlovákiai szocialista kollektivizáció társadalmi és szociális következményeinek feltárása a magyar kisebbségtörténeti kutatások nagy adóssága. Oral History gyűjtések nem valósultak meg, nem is folynak, és a regionális vagy a kollektív identitásfolyamatokat, a mezőgazdaságban dolgozók szociális helyzetének alakulását sem ismerjük. A szocialista termelőszövetkezet mint dezintegráló, majd integráló és innovációs (?) szociális jelenség a magyar vidéken ködös homályba vész. Az 1989 utáni dekollektivizáció szintén aktuális kutatói feladat. A problémával a szlovák történészek és etnológusok 1989 után kezdtek foglalkozni. Vö. pl. Michálek, Ján: *K premenám hodnotových orientácií slovenských roľníkov v procese kolektivizácie poľnohospodárstva*. Zborník slovenského národného múzea. *Etnografia*, 30. évf. (1989) 87–106. p.; Slavkovský, Peter: *Transformácia poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 20. storočia a jej kultúrna a ekologický dosah*. In *Záverečný seminár grantovej úlohy č. 193 „Interakcia človeka a prírodného prostredia z etnografického aspektu”* (Súbor príspevkov). Bratislava, Národopisný ústav SAV, 1991, 7–12. p. Leščák, Milan: *Kollektivizácia poľnohospodárstva a súčasný etnologický výskum*. *Slovenský národopis*, 1995. 3. sz. 378–382. p.; Kadlečík, Dušan: *Kollektivizácia poľnohospodárstva a jednotné roľnícke družstvo ako sociálny jav na slovenskej dedine v druhej polovici 20. storočia*. *Slovenský národopis*, 2007. 1. sz. 33–66. p. Ismereteim szerint egy régebbi marxista történeti munka foglalkozik a csallóközi szövetkezetesítéssel, azonban ez a kandidátusi értekezés hozzáférhetetlen. Szőcsová, Ingeborg: *Realizácia roľníckej politiky KSČ v období výstavby socializmu v národnostne zmiešaných okresoch Žitného ostrova (1949–1960)*. Univerzita Komenského, Bratislava, 1988. A téma szlovákiai vonatkozásainak vázlatos tárgyalásá-

- ra lásd Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László: *Kisebbségi közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 237–238. p. A regionális megközelítésnek egyedül Pukkai László szentelt figyelmet. Pukkai László: *Mátyusföld I. A Galántai járás társadalmi és gazdasági változásai 1945–2000*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Társadalomtudományi Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 115–122. p. A Dunaszerdahelyi járás szövetkezetesítésének korabeli nézőpontja: Nagy Rudolf–Mag Gyula (szerk.): *Okres Dunajská Streda – minulosť a prítomnosť. A Dunaszerdahelyi járás múltja és jelene*. Dunajská Streda, Csallóközi Múzeum, 1988, 127–139. p. A Nyitrai járás szövetkezetesítésére lásd Mužiková, Klára: *Združštevňovanie poľnohospodárstva na území dnešného Nitrianskeho okresu v rokoch budovania základov socializmu*. Kandidátska dizertačná práca, Nitra, 1981.
4. A tárgyalat korszak magyar vonatkozásainak kutatásánál nem lehet megkerülni a cseh és szlovák szakirodalmat, ezért a jegyzetekben főleg az újabb és fontosabb publikációkra hivatkozom.
 5. A mezőgazdaságra általában: *Zemědělství ČSSR v letech 1948–1968*. Praha, MZAV ČSR, 1969; Vojáček, Alois: *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*. Bratislava, Príroda, 1973; *Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku*. Nitra–Bratislava, 2001; Pešek, Jan: *Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 60-tych rokov*. *Historický časopis*, 1990. 2. sz. 229–252. p.; uő: *Československé zemědělství v období mezi XIII. a XIV. sjezdem KSČ (1966–1971)*. *Československý časopis historický*, 1987. 5. sz. 661–693. p. A mezőgazdaságban dolgozók szociális helyzetére: Bauch, Vlastislav: *Sociálně-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava, Pravda, 1986. Az agrárpolitikára: Burešová, Jana: *Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistickejch režimů v Evropě*. In Bieberle, Josef (red.): *Sborník prací moravských historiků*. Praha, 1996, 87–128. p. A csehszlovák mezőgazdasági statisztika legújabb értékelésére és a korabeli statisztikák terminológiai problémáira lásd Průcha, Václav: *Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice*. In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. Uherské Hradiště, 2002, 31–45. p. /*Studie Slováckeho múzea, 7./*
 6. A cseh és a szlovák történetírás egyik tézisévé és mítoszteremtő eszközévé vált az 1944-től, a szlovák nemzeti felkeléstől számított csehszlovák vagy nevezhetjük cseh és szlovák „forradalom”. Az ún. népi demokráciát a néphatalom új formájaként magyarázták, amely az államrendszert és a hatalmi struktúrát radikálisan megváltoztatta, egyben teljes politikai és gazdasági elitváltást jelentett. Az 1989 előtti cseh és szlovák történetírás folyamatosan legitimálta ezt az átmeneti időszakot, a forradalom „helyes” szemléletét igyekezett újra és újra rögzíteni. A történészek számára nem létezett az a dilemma, hogy hol van a rendszer bölcsője, még az 1968-os események miatt sem. Számukra az 1945–1948 közötti átmenet egy sikertörténet volt: ideológiai és nemzeti, nemzetközi szinten is. A történelmi konstrukciókban törésvonal később sem volt, sem az ötvenes, sem a hatvanas években.
 7. Ján Pauer kiemeli a szlovák kommunisták nemzeti elkötelezettségét, mellyel a nacionalizmus vonalán is mozgósítottak. Pauer, Ján: *A diktatúrák múltjának feldolgozása Csehországban és Szlovákiában*. *Komentár*, 2007. 1. sz. 22–24. p.
 8. Csehszlovákia gazdasági problémáira lásd Jirásek, Zdeněk: *Problémy ekonomického vývoje Československa a jeho institucionálního zabezpečení v letech 1948–1967*. *Česko-slovenská historická ročenka*, 1998, 141–148. p. A szlovákiai iparosításra és iparpolitikára lásd Barnovský, Michal: *Determinanty a problémy industrializácie Slovenska*. Uo. 149–159. p.; Londák, Miroslav: *Industrializácia Slovenska a tendencie k samosprávnemu riadeniu ekonomiky na Slovensku po februári 1948*. Uo. 160–169. p. Az iparosítás eredményeinek marxista feldolgozására Turčan, Pavol: *Socialistická industrializácia Slovenska*. Osveta, Bratislava, 1960.

9. Londák, Miroslav: *Ekonomika na Slovensku dvadsať rokov po februári 1948. Historický časopis*, 2007. 3. sz. 583. p.
10. *Vývoj spoločnosti ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*. Praha, Federální statistický úřad, 1975, 265. p. (7. táblázat.)
11. *Vývoj společnosti ČSSR v číslech. Rozbory výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Praha, SEVT, 1965, 97. p.
12. *25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji*. Bratislava, Obzor, 1972, 106. p.
13. *Vývoj společnosti ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970*. Praha, Federální statistický úřad, 1975. 266. p.
14. A szocialista tervgazdálkodás kiépítésével és működéssel részletesen foglalkozik Kurt Rozsypal, aki az 1950-es évek visszafogott gazdasági reformjának volt a szellemi atyja. A fejezet az alábbi kötete alapján készült: *Vývoj systému plánovitého řízení národního hospodářství v Československu v letech 1945–1970*. Praha, Ekonomický ústav Československé akademie věd, 1982, 110–125. p. Lásd még a rendszerváltozás utáni árnyaltabb értelmezést uő: *Vývoj plánovitého řízení v netrzních podmínkách v letech 1953–1964. (Paměti)*. Praha, Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářska, 1999, 73–82. p. /*Studie z hospodářských dějin*, 11./
15. A CSKP KB 1959-es ülésén megfogalmazott célokra, többek között a munkaerő átcsoportosítására, a gépesítés fokozására, a mezőgazdasági tervgazdálkodásra, a növénytermesztés támogatására lásd Vanko, Augustín: *Ďalší rozvoj a upevňovanie socialistickeho poľnohospodárstva v Československu v šesťdesiatych rokoch*. In *Leninov družstevný plán v politike KSC. Kapitoly z dejín socialistickeho poľnohospodárstva v Československu*. Bratislava, Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, 1983, 434–435. p.
16. A földreform alapvető fontosságú összefoglalója Rychlík, Jan: *Pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1945–1950. Historický časopis*, 1993. 4. sz. 394–413. p. A téma ideológiai ballasztokkal terhelt interpretációjára lásd Cambel, Samuel: *Spory o generálnu pozemkovú reformu na Slovensku po roku 1945*. In *Zemědělství na rázcestí 1945–1948*. Uherské Hradiště, 1998, 23–32. p. /*Studie Slováckeho múzea*, 3./
17. A csallóközi régióban a halmozódó gondokat alig két évtized távlatából így látták: „(...) mezőgazdasági üzemeinkben tovább mélyültek az ellentmondások és feszültségek a termelés fejlődése, annak anyagi fedezete és az árutermelés előirányzott méretei között. Egy sor új technológiai újítást vezettek be, amelyek nem válhattak be, mert hiányoztak hozzá az anyagi feltételek. Ilyen volt például a szabadistállók és önetetők rendszere, melyhez hiányoztak a szükséges takarmányforrások, avagy a tehénlétszám kötelező emelése anélkül, hogy takarmányozásuk biztosítva lett volna, a kukorica vetésterületének kötelező bővítése a technológia megoldása nélkül, legfőképp azonban az adminisztratív szemlélet a tervezésben és az egész irányításban.” Nagy Rudolf–Mag Gyula (szerk.): *Okres Dunajská Streda – minulosť a prítomnosť. A Dunaszerdahelyi járás múltja és jelene*. Dunajská Streda, Csallóközi Múzeum, 1988, 135. p. A helyi szintű tervezésre vö. pl. *Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa, Okresný akčný výbor Slovenského národného frontu v Galante*, 8. doboz, 178/1956, 9. doboz, 54/1958.
18. A kettős árrendszer (dvojité ceny) fogalma alatt értendő, hogy 1952–1953-tól a mezőgazdasági üzemek, miután az állam felé a kötelező szolgáltatásokat elvégezték (tehát az állam felvásárolta a termékeket), és még maradt nekik felesleg, azt magasabb eladási áron dobhatták piacra, így kétféle ár jelent meg.
19. Rozsypal, Kurt: *Vývoj plánovitého řízení v netrzních podmínkách v letech 1953–1964. (Paměti)*. Praha, Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářska, 1999, 75–82. p. /*Studie z hospodářských dějin*, 11./

20. Samuel Cambel, a marxista agrártörténetírás nesztora kísérletet tett a mezőgazdasági fejlődés ideológiai célú periodizálására. 1948–1960 között a szocialista termelőviszonyok „győzelmét” könyvelte el, tehát a magángazdálkodás formáinak felszámolását. Az 1960-as év, az új szocialista alkotmány éveként lett fordulópont, és egy új korszak kezdete, mely a kommunizmus felé „vezet”. A nagyobb korszakon belül két „alkorszakot” különböztetett meg: 1. a szocializmus alapjainak lerakása 1948–1955 között (a szövetkezeti nagytermelés elindítása); 2. 1956–1960 között a továbbépítkezés (dobudovanie), egyfajta kulturális forradalom realizálása vidéken és az osztályharc befejezése. A belső korszakhatárt a CSKP KB 1955-ös ülése és a CSKP 1956-os országos konferenciája jelentette, melyeken az előző évek hibás agrár- és szövetkezeti politikáját elítélték, de Cambel érvelése szerint a párt körültekintő politikai és meggyőző munkája a hiányosságokat pótolta (a direktív irányítás szigorításával, a személyi kultusz elítélésével). Cambel, Samuel: K periodizácii dejín výstavby socialistického poľnohospodárstva v Československu. *Historický časopis*, 1963. 1. sz. 89–100. p. A Cambel-féle periodizáció egy részének átvételére az 1949–1960 közötti időszakot illetően vö. *Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku*. Nitra, Slovenská poľnohospodárska univerzita-Výskumný ústav pôdoznavectva a ochrany pôdy, 2001, 203. p. Václav Průcha az első nagy korszakon belül négy alkorszakot különböztet meg: 1. 1949–1953: a kollektivizáció első időszaka; 2. 1953–1954: a mezőgazdaság zavarainak korrigálása; 3. 1955–1960: a kollektivizáció második hulláma; 4. 1960–1965: a termelékenység visszaesése, de egyben szövetkezeti konszolidáció. A másik korszakot, főleg 1965–1975 között erőteljes mennyiségi fejlődés jellemzi. Bővebben kifejtve lásd Průcha, Václav: Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice. In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. I. m. 36–41. p.
21. Ezen a helyen a szovjet típusú, importált, kelet-európai szocialista szövetkezeti rendszerrel részletesebben nem foglalkozom. A KGST-országokban a kezdeti évek-évtizedek uniformizáló, destruktív tendenciáit a diverzifikálás sikeres vagy kevésbé sikeres stratégiái váltották fel, és országonként egyedi jegyeket viselő rendszerekről beszélhetünk. Például a csehszlovák, magyar és bolgár modell, szemben a szovjetunióbelivel, fejlődőképesebbnek bizonyult, azonban végig a demokratikus jegyek hiánya jellemezte. A nemzetközi összehasonlításra lásd Němcová, Lidmila-Průcha, Václav: *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Praha, Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářska, Praha, 1999, 22–26. p. /Studie z hospodářských dějin, 13./
22. A csehországi és szlovákiai kollektivizáció összehasonlítására Burešová, Jana: Zemědělství v českých zemích a na Slovensku v podmínkách „kolektivizace“ 1949–1960. *Česko-slovenská historická ročenka*, 1998, 197–203. p.
23. Uo. 201. p.
24. Průcha, Václav: Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice. I. m. 38–42. p.; Burešová, Jana: Zemědělství v českých zemích a na Slovensku v podmínkách „kolektivizace“ 1949–1960. *Česko-slovenská historická ročenka*, 1998, 202. p.
25. Průcha ezt a kisebb mértékű szlovákiai földreformra vezeti vissza.
26. A kollektivizáció fogalmához kapcsolódik a szocializáció. A tulajdonviszonyok megváltozását (megváltoztatását) értjük alatta, a földtulajdon, a termelőeszközök, az épületek, a haszonállatok stb. szocialista (állami) tulajdonba való kerülését. Egyben az a folyamat is szocializálás, amely során a magángazdaságokat felszámolták. A változások az állami földtulajdon és a mezőgazdasági nagyüzem létrehozásának irányába mutattak. Ezt a problémakört itt nem érintjük. A szlovákiai szocialista szövetkezeti rendszer és a mezőgazdaság történetére lásd Fabricius, Miroslav-Holec, Roman-Pešek, Ján-Virsik, Oto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry*. Bratislava, Družstevná únia Slovenskej republiky, 1995, 141–176. p.; *Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku*.

- Nitra, Slovenská poľnohospodárska univerzita–Výskumný ústav pôdoznanectva a ochrany pôdy, 2001, 203–267. p.
27. Galántai székkel 1992-ben kísérlet történt a Hanza feltámasztására. A posztkommunista korszak megváltozott gazdasági környezetében a vállalkozás nem tudott gyökeret eresztetni. A két világháború között a fogyasztási szövetkezeti típus sikeres volt, azonban az 1948 utáni kisebbségi magyar szövetkezeti hagyománytalanságot követően és monopolhelyzetét a szlovákiai kiskereskedelmi hálózatban a rendszerváltozás után átmentő Coop Jednotával nem kelhetett versenyre. Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, Madách-Posonium, 1994, 145–146. p. A szlovákiai cégjegyzékben a Hanzára www.orser.sk.
 28. Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Ján–Viršik, Oto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťaztvá a prehry*. I. m. 129. p.; Martuliak, Pavol: *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva*. Nitra, Agroiňštitút, 1995; Viršik, Oto: *V službách národa. Výrobné a živnostenské družstvá v stopách Samuela Jurkoviča*. Bratislava, Elenprint, 1993.
 29. A szocializmus csehországi és szlovákiai szövetkezeteinek megnevezése eltért egymástól. A cseh megnevezés Jednotné zemědělské družstvo (egységes mezőgazdasági szövetkezet), a szlovák azonban különbözik (Jednotné roľnícke družstvo, egységes földműves-szövetkezet).
 30. A szocializmus mezőgazdasági szervezeteinek szövetkezet voltáról eltérő vélemények alakultak ki. Számomra Jana Burešová érvelése elfogadható, aki szerint a rezsim a tradicionális szövetkezeti elveket tagadta, és tudatos demokráciahiányt hozott létre. Václav Průcha és Ludmila Němcová „a szocialista szövetkezetek” (bizonyos fokú) demokratizálását feltételezi. Průcha egy másik tanulmányában a közelebből nem pontosított demokratikus elvek kialakulását említi. Lubomír Slezák a demokrácia formális jegyeit hangsúlyozza, és ezeket a szervezeteket specifikusaknak tekinti. Jan Rychlík Burešovához hasonlóan árnyalja a kérdést. Vö. Burešová, Jana: *Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?* In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. I. m. 223–228. p.; Němcová, Ludmila–Průcha, Václav: *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Praha, Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářská, 1999. 24. p. /Studie z hospodářských dějin, 13./; Průcha, Václav: *Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice*. In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. I. m. 39. p.; Slezák, Lubomír: *Úspěchy a prohry zemědělského družstevnictví*. In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. I. m. 12. p.; Rychlík, Jan: *Obecné a specifické rysy nucené kolektivizace ve východní Evropě*. In *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. I. m. 25., 27. p.
 31. A reszlovakizáltak névsorát lásd pl. Štátny archív v Bratislave, pobočka Šafa, Jednotný zväz slovenských roľníkov v Šali, 2. doboz, Zoznamy členov MS JZSR. A magyar tagokra uo. 1096/49. és 3. doboz, Mesačné štatistické správy Okresného sekretariátu JZSR v Šali o stave registrovaných členov v miestnych združeníach, 1950.
 32. A szociális reformokkal részletesen foglalkozik Kalinová, Lenka: *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha, Vysoká škola ekonomická, 1998. /Studie z hospodářských dějin, 5./
 33. Kaplan, Karel: *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–57 a 1968–1975*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, 38. p.
 34. Pešek, Jan: *Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 60-tych rokov*. *Historický časopis*, 1990. 2. sz. 239. p.
 35. Pešek, Jan: *Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 60-tych rokov*. Uo. – Ettől homlokegyenst eltérő számítás is létezik. Lenka Kalinová szerint az 1970-es évek elejére a mezőgazdaságban alkalmazottak átlagos évi bevétele 1960-hoz képest (88,4) 101,5 értékre nőtt, ezzel megközelítette a munkások bérszintjét. Kalinová, Lenka: *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Pra-

- ha, Vysoká škola ekonomická, 1998, 88. p. (11. táblázat.) /Studie z hospodářských dějin, 5./
36. A cseh és szlovák történetírásban 1989 után az 1963–1968 közötti gazdasági reformfolyamat objektív megközelítésére került sor. Ezek a történelmi értékelések többek között a sztálini dogmatikus politikai gazdaságtan revíziójának korszakbeli eredményeire, a kommunista párt vezetésén belül, illetve a minisztériumokban és a gazdasági bizottságokban zajló nézetegyeztetésekre és véleménykülönbségekre, a Šik és Vergner vezette kutatócsoportok tevékenységére, a gazdaságirányítás új elemeire és működésére vagy éppen egy specifikus gazdaságpolitika szlovákiai megvalósítására és az időszak szociálpolitikai történéseire, változásaira terjedtek ki. A reform genézisére Kaplan, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Nakladatelství Doplňěk, 2000.
 37. A szociális viszonyokat statisztikai forrásanyagra támaszkodva részletesen bemutatja Karel Kaplan: *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–57 a 1968–1975*. Praha, 1993.
 38. Ota Šik (1919–2004) közgazdász, politikus. A kommunista párt tagja 1940-től. A háború alatt a mauthauseni tábor foglya. 1962-től a Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetének a vezetője volt, ahol irányítása alatt az egyik kutatócsoport létrejött. A CSKP KB tagja, 1968 áprilisában Alexander Dubček miniszterelnök-helyettesé nevezte ki, és a gazdasági reform irányításával bízta meg. A prágai tavasz bukása után Svájcba emigrált, ahol pedagógusként és egyetemi tanárként működött.
 39. Bohumil Šimon nevéhez fűződik az ötnapos munkahét gondolata és bevezetése.
 40. Jiří Kosta (1921) közgazdász, egyetemi tanár. A terezíni koncentrációs tábor foglya 1941–1944 között, a kladnói szénmedencében munkaszolgálatos, majd Auschwitzba kerül, ahonnan 1945 januárjában megszökik. A külkereskedelmi minisztérium munkatársa 1948–1950 között. Zsidó származása miatt el kell hagynia munkahelyét, esztélyosként, tervezőként, tanárként dolgozik. Šik javaslatára 1962-ben a CSTA Közgazdasági Intézetének a titkára lesz és a gazdasági reformot előkészítő csoport tagja. 1969-ben kizárják a pártból, és emigrál. Németországi egyetemeken tanít. Számos tudományos publikáció fűződik a nevéhez.
 41. A gazdasági reformmal részletesen foglalkozik Šulc, Zdislav: *Stručně dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Nakladatelství Doplňěk, 1998, 30–55. p.
 42. Emögött egy fontos posztulátum húzódott meg, nevezetesen az, hogy a párt és az államszervezet feladatai más jellegűeknek tekinthetők, a gazdasági kérdésekbe nem avatkozhatnak be. A másik oldalon az új gazdasági elképzelések nem célozhatták meg a politika szféráját és a szakszervezeteket, politikai döntéseket nem kérdőjelezhettek meg.
 43. Kosta, Jiří: K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969. *Acta Oeconomica Pragensia*, 2005. 3. sz. 27–47. p.
 44. Alexander Dubčekot 1968 elején a CSKP KB első titkárává választották. A kommunista párt áprilisi akcióprogramja többek között a gazdaság demokratizálását, a vállalatok „relatív” önállóságát a központtól, a fogyasztói igények szabad megjelenését és az üzemen belül demokratikus szervek felállítását tartalmazta.
 45. A marxista közgazdászok szerint a vállalatok gazdasági tevékenységét már nem a központ, hanem a szocialista piac szabályai szabják meg. A vállalatok együttműködése, koncentrációja a piac „logikáját” követi, melynek eredményeképpen jön létre bizonyos funkciók központosítása.
 46. Kalinová, Lenka: *K sociálním dějinám Československa v letech 1969–1989*. Praha, Vysoká škola ekonomická, 1999, 9–16., 22–24. p. /Studie z hospodářských dějin, 12./ Az elképzelések szerint a nyugdíjakkal fokozatosan a fizetések 60%-át kellett volna elérniük. Az szülési szabadság idejét 26 hétre hosszabbították meg, és 1969-ben a fizetetlen szülési szabadság lehetőségét is bevezették a gyermek kétéves koráig. A gyeszt

- 1970-ben vezették be. 1971-ben az elsőszülött gyermek támogatását 1000 koronáról 2000-re növelték. A gyermekek száma szerinti támogatási rendszert és a fiatal házásoknak nyújtott kölcsönöket 1973-ban vezették be.
47. Hvezdoň Kočtúch (1929–2004) közgazdász, egyetemi tanár, politikus. 1964 és 1970 között a Közgazdaság-tudományi Főiskola Befektetések és Alapok Tanszékének vezetője. Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja 1968–1970-ben. A CSKP KB tagja 1968–1971-ben. Kizárják a pártból. 1990–1992-ben a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom képviselője a szövetségi parlamentben. A Mečiar-féle Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom képviselője 1992–1996 között.
 48. Kočtúch, Hvezdoň: K vecným problémom rozvoja ekonomiky Slovenska. In *Ekonomické problémy Slovenska vo federatívnom usporiadaní. Zborník zo sympózia VŠE 6. – 8. mája 1968*. Bratislava, Vysoká škola ekonomická v Bratislave, 1968, 10., 13–17., 27–28. p.
 49. Jozef Rosa (1916–1973) pedagógus, közgazdász, egyetemi tanár. A szocialista pénzügyekkel foglalkozott. 1953–1973 között a Közgazdaság-tudományi Főiskola tanára, 1966–1969 között rektora. A Nemzetgazdasági Kar dékánja 1960–1963 között. Nemzetgyűlési képviselő 1969–1971 között.
 50. Rosa, Jozef: Sústava ekonomických nástrojov riadenia národného hospodárstva. In *Ekonomické problémy Slovenska vo federatívnom usporiadaní. Zborník zo sympózia VŠE 6. – 8. mája 1968*. Bratislava, Vysoká škola ekonomická v Bratislave, 1968, 32–33., 38. p.
 51. Félix Hutník (1928) mezőgazdasági szakember, közgazdász, egyetemi tanár. A Közgazdaság-tudományi Főiskola tanára 1951–1992 között. A Poľnobanka igazgatóságának elnöke 1993–1998 között. A mezőgazdasági termelés szervezési és tervezési kérdéseivel foglalkozott.
 52. Hutník, Félix: Poznámky k postaveniu a organizácii poľnohospodárstva pri federatívnom štátoprávnom usporiadaní ČSSR. In *Ekonomické problémy Slovenska vo federatívnom usporiadaní. Zborník zo sympózia VŠE 6. – 8. mája 1968*. Bratislava, Vysoká škola ekonomická v Bratislave, 1968, 254–262. p.
 53. Náčrt ďalšieho postupu ekonomickej reformy. *Ekonomický časopis*, 1969. 3. sz. 230–273. p.
 54. Az állami befektetések gócpontjainak a következő kistérségeket gondolták: Pozsony, a Vág völgye, Zsolna és Turócszentmárton, Kassa és Eperjes, Nyitra, Besztercebánya és Zólyom.
 55. Hutník, Félix: Kombinácia výrobných faktorov a agrárny hospodársky program. *Ekonomický časopis*, 1969. 5. sz. 419–423., 427–430. p.
 56. Průcha, Václav: *Zmírňování rozdílů v ekonomickém úrovní mezi Slovenskem a českými zeměmi v letech 1948–1967. Česko-slovenská historická ročenka 1998*. Brno, 1998, 171–179. p.
 57. A „prágai tavasz” és a reformfolyamat társadalmi és gazdasági vonatkozásainak legújabb szlovák értékeléseire lásd Londák, Miroslav: *O vzájomných vzťahoch a ovplyvňovaní sa politických, ekonomických a demografických procesov v 50. a 60. rokoch 20. storočia*. Bratislava, 2001; uő: *Rok 1968 a ekonomická realita na Slovensku*. Bratislava, Prodama, 2007; Londák, Miroslav–Sikora, Stanislav–Londáková, Elena: *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, Veda, 2002.
 58. A normalizációs korszak gazdasági fejlődésének értékelésére és a hosszú távú koncepciókra lásd *Československá ekonomika v sedmdesátých letech*. Praha, Academia, 1975, 22., 133–169. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

COLLECTIVISTIC AGRICULTURE AND THE ATTEMPTS OF AGRICULTURAL REFORM IN 1968

The study deals with the first twenty years of the socialistic agricultural system. It examines what were the most important segments of agriculture, how the planned economy worked, what were the economic and social characteristics of nationalities in Slovakia, how can we describe the conceptual apparatus of collectivisation and collective agricultural organisation, how the socialist co-operative system had been built? But it also examines the social situation of agricultural workers, and the situation of Hungarian agricultural workers? Consequently, it examines what agricultural conceptions were born during the economic reform in 1968 and if its certain elements could live further in the period of normalisation?